

ՍԻՍԻԱՆ

Բ Ն Շ Գ Բ ՈՒԹ Ի Ի Ն.

Սահմանները.—Հին սահմանները կազմում էին. հիւսիսից Արցախի Ծարալ գաւառակը, արեւմուտքից՝ Վայոց Ձոր և ներքևում՝ Շահուկ, հարաւից՝ Երնջակ և Արևիք, արևելքից՝ Բաղք, Հաբանդ և Աղահէճք *):

Այժմեան սահմաններն են՝ Զուանշիրի, Շարուր-Ռարալագեագի, Նախիջևանի գաւառները, Ղափանի ու Զանգեզուրի ստորկանական մասերը և Լորաշորն ու Տաթևը:

Սիսիանը, իւր բնական կազմութեամբ, բաժանւում է երկու մասի. հիւսիս-արևելեան, որ կազմում է նշանաւոր արօտատեղիներ (եալլախ), և հարաւ-արևմտեան, որ գաւառի բնակաշատ մասն է:

Բուն Սիսիանը մեծ մասամբ դաշտավայր է, տեղ-տեղ, մանաւանդ սահմանագլխներում, կտրտուած ցածր լեռների շղթաներով, որոնք զուրկ են անտառներից:

Լեռներ.—Սիսիանի լեռներից, որոնք գլխաւորապէս բարձրանում են նրա սահմանագծերի վրայ՝ նշանաւոր են — հիւսիսում Միխտուքեան լեռնաշղթան (11851) և Դալի-դաղ լեռը (11907). արևմուտքում՝ Գէալին-դալա (11002), Ուչթափա, Դէավա-գէօզի, Ղըսըր-դաղ (Кысыр-дагь), Կեաբիրլի (11,000), մեծ և փոքր Ախտաբան (10194 և 7777), Արիկլի (7144), Կազուչի-դաղ (8777), Սալվարտի (10422), Ղարաթոփրաղ (2527), Դալուլու-դաղ. հարաւում Արաժին,

*) Ալիշան, Սիւսիան. եր. 206.

(10425), Կեովին-դալա (9100), Դէամուրլի-դաղ (11023).
 արևելքում՝ Կիւպրու-սար (9377), Լոր, Ալա-դաղ, Գելիդու
 լեռներ (8222 և 7189), Շիշ-թափա (7327), Եան-թափա
 (7591), Ուլթափայի լեռնաշղթան, Մեծ (11695) և փոքր
 Իշխի, Քեչալ-դաղ (10648), Ջան-դուրդարան (9219), Ղա-
 բան-կադրկ (7816) և Ձիրակլի (6999).

Շերքին լեռներից նշանաւոր են—Կետիր-դաշ (10492),
 Լիւլապար (10416), Պիրիչինկիլ (10572), Ղըզըլ-բողաս-դարի
 (11059), Ղըզըլ-բողասն-չալի (11872), Ղըզըլ-թափա, Ղըրմըզ-
 թափա (7496), Ձեչաքէօլ (7924), Դաւա-բոյնի, Արիւկլու
 (7144), Ախճա (7155), Խարտի-իւզ (7792), Լաստ, Արփա-
 թափա (6421), Ղարա-դալա (6118), Քեչաբերդ (8086),
 Աճմէտ-իւրտ (6818), Կետան-թափա (5962), Կիզիլճիզ (7252).

Լճեր.—Սիսիանը չունի ոչ մի մեծ լիճ. եղած փոքրիկ
 չորս լճակներն էլ գտնուում են հիւսիսային մասում, որ շատ
 սակաւ է բնակուած և գեղեցիկ արօտատեղիներ է ներկայ-
 ացնում:

Սրանցից ամենամեծը Ալա-գեօլն է, որ գտնուում է
 Պիրիչինկիլ լեռան ստորոտում, սրանից փոքր ինչ հիւսիս՝
 Ղարագեօլը, իսկ հարաւ՝ Օլաուլար փոքրիկ լճակը Ղըզըլ-
 բողաս-դարի լեռան լանջին:

Գետեր.—Սիսիանի միակ նշանաւոր գետն է Բարկու-
 շատը, որ զանազան տեղերում տարբեր անուններ է կրում:
 Նա սկիզբն է առնում Ջանգեզուր և Շարուր-Դարալագեազ
 գոտառների սահմանագլխում ընկած լեռներից ու նրանց
 մօտ գտնուած փոքրիկ լճակներից ու Բազար-քենտ գիւղի
 մօտի բազմաթիւ աղբիւրներից: Սկզբում, Բազար-շայ անու-
 նով հոսում է շարունակ դէպի հարաւ-արևելք. Որոտնայ
 վանքի մօտ ստանալով Որոտնայ-գետ անունը՝ անցնում է
 Մեծ Անապատի մօտի Սատանի կամուրջի տակից և ապա՝
 ուղղուելով դէպի արևելահիւսիս՝ նոս Լալիճորի և ապա
 Բարկուշատ անունով՝ հոսում է մինչև Կալա-Հասանլի գիւղը,
 ուր նորից ընթացքը դէպի հարաւ-արևելք ուղղելով՝ նոյն
 անունով գնում է մինչև Կարալար գիւղը, որից փոքր ինչ

Հարաւ խառնուում է Հաքեարու հետ և Շարիֆանեան կողակների կայանի մօտ թափուում Արաքսի մէջ:

Բարկուշատի վտակներն են,— աջ կողմից.

Արիւկլու-չալը, որ սկիզբն է առնում Արիւկլու լեռից, (7144 ոտ.) և թափուում է նրա մէջ Շաղատ գիւղի մօտ: — Ալրի-չալը, որ սկիզբն է առնում Ալրի-սարից, և անցնելով Շիւլար, Ախլաթեան, Տուլորս և Ուզ գիւղերը՝ թափուում է նրա մէջ Վերջին գիւղիս մօտ: Սա նախապէս ընդունում է իւր մէջ Տուլորսի մօտ Սիսիան գետը, իւր վտակ Ջակով և Ուզի մօտ՝ Գալի-չալը:

Ձախ կողմից՝ Ախ-մէշտի չալը, Բուղուր չալը, և Մուխորթոլեան, որ սկիզբն են առնում Մուխորթոլեան լեռան լանջերից:

Հանկեր. — Սիսիանը հանքարանտեղան տեսակէտից ունումնասիրուած չէ: Յայտնի, մշակուող հանքեր չկան, սակայն երկիրը հարուստ է հանքերով: Այսպէս՝ Մազրա գիւղի արևելահարաւային կողմում գտնուում է արծաթի հանք: Սրանից տասնևհինգ տարի առաջ հանեցին այս հանքից և տարան գտելու Լծէն գիւղը, որովհետև Սիսիանում անտառներ չկան: Սակայն ծախսը շատ մեծ լինելով՝ օգտուէտ չգտան շարունակելու և անմշակ թողին:

Նոյն գիւղի արևելեան կողմում էլ գտնուում է պղնձի հանք, որ նոյնպէս անմշակ է մնում:

Այս հանքերը ամենայն հեշտութեամբ կարելի կը լինի մշակել՝ եթէ նախապէս մշակեն աղտեղից հազիւ մի ժամուայ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Շուքար գիւղի մօտի քարածուխի հանքը: Սա գտնուում է գիւղից հազիւ մի քիւմետր հեռաւորութեան վրայ, Գէօյ-բուլախի ձորում: Թուրքերից բնիկներն անգամ չեն օգտուում այս քարածուխից, մինչդեռ Բազար-չալի գուխորները գալիս հանում և են ֆուրգոնները բարձած տանում իրենց գիւղը գործածելու: Նոյն ձորակում, փոքր ինչ ցածր գտնուում է նաև պղնձի հանք, նոյնպէս անմշակ և անյայտ:

Պղնձի հանք գտնուում է նաև Ալիշար թրքաբնակ գիւղում:

Լաւ, կրակի դիմացող կաւ գտնուում է Բաղար-չայ գիւղի մօտ:

Հանքային ջրեր. — Հանքային ջրերով հարուստ է Սիսիանը, սակայն նրանցից ոչ մէկը դեռ հիմնովին ուսումնասիրուած չէ: Տեղացիները նրանց նշանակութիւնը չբացատրելով՝ չեն օգտուում և բուրրովին անխնամ են թողել:

Առաւելապէս գտնուում են ածխած թուալին ջրեր (УГЛЕКИСЛЫЯ ВОДЫ), որոնցից նշանաւոր են. —

1) Տուշորս գիւղինը, որ գտնուում է գիւղի հիւսիսային կողմում, մօտ $1\frac{1}{2}$ քիլոմետր հեռավորութեան վրայ, Այրի-չայի ձախ ափին, մի փոքրիկ բլրակի տակ: Տեղացիները նրան կոչում են «Խարատակի շոռ ջուր» և, ինչպէս ասացի՝ բուրրովին չեն օգտուում:

2) Ախլաթեան գիւղինը: Առաջները սա բաւական յորգութեամբ բղիտելիս է եղել միայն մի տեղից, սակայն 1896 թուին պատահած երկրաշարժից երկիրը ճեղքուել է և ջուրն չէ ցրուել: Այժմ բուրրովին անխնամ է թողնուած:

3) Եխլար գիւղինը, որ բղիտում է Այրի չայի ձախ ափին:

4) Գաւտակերտ գիւղինը, որ գտնուում է Այրի չայի աջ վտակ՝ Կշիկանտի-չայի աջ ափին, գիւղից երկու քիլոմետր բարձր:

Կալ նաև տաք, հանքային ջրի մի աղբււր Սիսիանի արևմտահիւսիսային կողմում, Մուխորտոլեան լեռնից փոքր ինչ հիւսիս, 9289 ոտն. բարձրութեան վրայ:

Կլիման. — Բուն Սիսիանը ծովի մակերևոյթից բաւական բարձր գիրք ունենալով՝ ցուրտ կլիմայ ունի: Չմեռը տեւում է ամբողջ վեց ամիս և բաւական խիստ է. ամբողջ երկիրը մեծ մասամբ պատած է լինում ձեռն հաստ շերտերով: Առաւելապէս Եալլիճու (քամոտ) ստրերից սաստկութեամբ փչում են քամիներ և բուք բարձրացնում, այնպէս որ գիւղերի մէջ լարաբերութիւնը շատ անգամ ամբողջ շաբաթներով կտրուում է: Գարունն անցնում է շատ աննկատելի կերպով, իսկ ամառը այնքան էլ զգալի չէ լինում: Փոքր ինչ աւելի բարձրագիր տեղերում, ինչպէս են Մաղրա, Ալեւու և այլն, հացաբոյսերը միայն օգոստոսին են հասնում:

Բազարքենտի կողմերում արտերը շատ անգամ վնասուում են վաղահաս ցրտերից, ուստի և բնակիչները, գլխավորապէս մալիականներ, այնքան էլ չեն զբաղւում երկրագործութեամբ, այլ առաւելապէս պարտաւում են անասնապահութեամբ։ Արդէն օգոստոսի սկզբին եայլախներում այնքան զգալի է դառնում ցուրտը, որ բոլոր սարուրները վերադառնում են։

Օգը ընդհանրապէս խոնաւ է. գարնան սկզբում լուգաններ են տեղում։ Ամառը չարալին է լինում և երբեմն նայն իսկ երաշտութիւն է պատահում։

Բուսականութիւնը.— Սիսիանը բուսականութեան կողմից շատ ազգատ է։ Բոլոր լեռները մերկ են և ոչ մի անտառ չկալ, այս պատճառով էլ բնակիչների միակ վառելանիւթը՝ քակորն է։ Պաղատու ծառեր ևս բոլորովին չկան։ Միակ ծառը, որ զարդարում է գիւղերի առուների և գետերի ափերը՝ ուռենին է։ Բոյսերն էլ բազմազան չեն։ Գարին ու ցորենը այնքան ցածր են բուսնում, որ գիւղացիներն ստիպուած են մանգաղով հնձելու, որ անհամեմատ դանդաղ և դժուար է կատարւում. ուստի խեղճ գեղջուհիներն էլ հարկադրւում են մանգաղ վերցնել և օգնել ամուսիններին։

Կենդանիները.— Սիսիանը հարուստ է բազմատեսակ ընտանի կենդանիներով, որոնց արածեցնելու համար ունի բազմաթիւ արօտատեղիներ, առաւելապէս Բազարքենտի կողմերում։ Ամենից աւելի պահում են ոչխարներ, կովեր, եզներ, էշեր և ձիեր։ Դաշտերում պատահում են նապաստակներ, աղուէսներ, գայլեր և ալլն։ Ընտանի թռչուններից գլխավորապէս պահում են հաւեր, իսկ սազ, բադ, հնդկահաւ և այլն շատ քիչ։